

ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਵਾਦ 2008 - 2010 ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ

ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ

ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿਚ ਸੁਣਦੇ
ਸਮਝਦੇ
ਕਹਿ ਸਕਦੇ
ਨਵੀਂ ਪਨੀਰੀ ਉਗਾਉਂਦੇ

ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਵਾਦ 2008 - 2010 ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ

विद्यया ऽ मृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪਰੀਸ਼ਦ
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

32148 — Samajh ka Madhyam
Rashytriya Parisamvad 2008-2010 per
Aadharit (Punjabi Language)

ISBN 978-93-5292-589-6

First Edition

August 2024 Shravana 1946

PD 1T BS

© **National Council of
Educational Research and
Training, 2024**

₹ 65.00

*Printed on 80 GSM paper with
NCERT watermark*

Published at the Publication
Division by the Secretary,
National Council of Educational
Research and Training, Sri
Aurobindo Marg, New Delhi
110 016 and printed at Taj
Printers, 69/6A, Najafgarh Road
Industrial Area, Near Kirti Nagar
Metro Station, New Delhi 110 015

ALL RIGHTS RESERVED

- No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the publisher.
- This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade, be lent, re-sold, hired out or otherwise disposed of without the publisher's consent, in any form of binding or cover other than that in which it is published.
- The correct price of this publication is the price printed on this page. Any revised price indicated by a rubber stamp or by a sticker or by any other means is incorrect and should be unacceptable.

**OFFICES OF THE PUBLICATION
DIVISION, NCERT**

NCERT Campus
Sri Aurobindo Marg
New Delhi 110 016 **Phone : 011-26562708**

108, 100 Feet Road
Hosdakere Halli Extension
Banashankari III Stage
Bengaluru 560 085 **Phone : 080-26725740**

Navjivan Trust Building
P.O.Navjivan
Ahmedabad 380 014 **Phone : 079-27541446**

CWC Campus
Opp. Dhankal Bus Stop
Panihati
Kolkata 700 114 **Phone : 033-25530454**

CWC Complex
Maligaon
Guwahati 781 021 **Phone : 0361-2674869**

Publication Team

Head, Publication Division : *Anup Kumar Rajput*

Chief Production Officer : *Arun Chitkara*

Chief Editor : *Bijnan Sutar*

Chief Business Manager : *Amitabh Kumar*

Assistant Production Officer : *Deepak Kumar*

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 2020 ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਇਕ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਤੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣਾ ਸਾਡੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 2020 ਵਿਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਰੇਡ-5 ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਗਰੇਡ-8 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਉੱਤਮ ਪਾਠ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਕਾਰ ਖੱਪਾ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੁਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਿਕਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਯੋਜਨਾਕਾਰਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪੁਸਤਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ।

ਦਿਨੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਕਲਾਨੀ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ

ਮਾਰਚ 2024

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪਰੀਸ਼ਦ

ਅਦਿਕਾ

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਅਕਸਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਨੀਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਧ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰੀਸ਼ਦ ਨੇ 'ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਦੇਪੁਰ, ਪਟਨਾ, ਵਾਰਾਨਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਰੁਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਦੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰੁਕੀ ਬਹਿਸ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਚਾਰਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਉਠਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਤਰਕਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਲਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਗਰਿਕ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਸਿਖਲਾਈਕਰਤਾ, ਅਧਿਕਾਰੀ, ਲੋਕ-ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ, ਸਮਾਜਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ - ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ ਅੱਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਦਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੰਸਥਾਈ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਮਹਿਜ਼ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਕ ਜਟਿਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ-2005 ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਖੁਲਾਸਾ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੋਕਸ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਮਝ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਵਿਕਾਸਕ੍ਰਮ ਦੇ ਮਨੋ-ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾਈ ਮਹੌਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾਈ ਮਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹੌਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਲੋਕ-ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਮਾਧਿਅਮ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਕੇ ਸਮਝੀਏ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਜਾਂਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਆਧਾਰ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਏਗੀ। ਪਰੀਸ਼ਦ ਵੱਲੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਆਭਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ' ਗੋਸ਼ਟੀ-ਲੜੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਡਾ. ਸੰਧਿਆ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਕੀਰਤੀ ਕਪੂਰ ਦਾ ਵੀ ਆਭਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਾਮਜਨਮ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਆਭਾਰੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੋਸ਼ਟੀ-ਲੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਾਲ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਵਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰ

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

4 ਮਾਰਚ, 2010

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪਰੀਸ਼ਦ

ਭੂਮਿਕਾ

ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਅਸਮਿਤਾ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਵੀ ਹੈ। ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸੰਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

‘ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ’ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ 2008-2010 ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 2020 ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਹਿਤ 23 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਉਠਾਏ ਗਏ ਸਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਤਰਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਆਧਾਰ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਏਗੀ। ਪਰੀਸ਼ਦ ਵੱਲੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀਆਂ ਦਾ ਆਭਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ’ ਗੋਸ਼ਟੀ-ਲੜੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਰਕ ਤਤਕਾਲੀਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਭਾਰੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਾਲ ਰਾਜ ਪੱਧਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣਗੀਆਂ।

ਸੰਧਿਆ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ
ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪਰੀਸ਼ਦ

ਪੁਸਤਕ ਨਿਰਮਾਨ ਕਮੇਟੀ

ਲੇਖਕ ਤੇ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ

ਸੰਧਿਆ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ,
ਐਨ. ਸੀ. ਆਰ. ਟੀ.

ਸਹਿਯੋਗ

ਕੀਰਤੀ ਕਪੂਰ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ,
ਐਨ. ਸੀ. ਆਰ. ਟੀ.

ਅਨੁਵਾਦਕ

ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਥਾਪਰ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਈਵਨਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਦਿੱਲੀ

- ▶ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਜੇਕਰ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਦੂਰੀਆਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ▶ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗਣਿਤ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ▶ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ/ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਧਿਅਮ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਵੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- ▶ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੂਰਵ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਠੀਕ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।
- ▶ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਮਹੌਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਸੁਮੇਲ ਜਾਂ ਪੁਲ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇੱਕ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਸਕੂਲ ਬਦਲੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋ ਸਕੇ।
- ▶ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ।

-ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਉਂ ਕਾ ਸ਼ਿਕਸ਼ਣ (ਆਧਾਰ ਪੱਤ੍ਰ), ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ.

ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਨ

ਪੰਨਵਾਦ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਐਨ.ਸੀ.ਈ. ਆਰ.ਟੀ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਯੂਨੀਸੈਫ, ਪਟਨਾ; ਆਰ.ਆਈ.ਈ., ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰ; ਆਰ. ਆਈ.ਈ., ਮੈਸੂਰ; ਆਰ.ਆਈ.ਈ., ਅਜਮੇਰ; ਐਸ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ., ਪਟਨਾ; ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਉਦੇਪੁਰ; ਕਾਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਵਾਰਾਨਸੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਆਭਾਰੀ ਹੈ।

ਅਨੀਤਾ ਰਾਮਪਾਲ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ (ਸੀ.ਆਈ.ਈ.), ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ; ਅਰੁਨ ਕਮਲ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪਟਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਨਾ; ਰਮਾਕਾਂਤ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ; ਰੋਹਿਤ ਧਨਕਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਦਿਗੰਤਰ, ਜੈਪੁਰ; ਐੱਚ. ਕੇ. ਚੀਵਾਨ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਰਾਜਸਥਾਨ; ਰਾਜੇਸ਼ ਸਚਦੇਵਾ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸੀ.ਆਈ.ਈ.ਐੱਲ, ਮੈਸੂਰ; ਹਸਨ ਵਾਰਿਸ, ਸਾਬਕਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਐੱਸ.ਸੀ.ਈ. ਆਰ.ਟੀ., ਪਟਨਾ; ਪ੍ਰਿਆਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਾਚਾਰ ਸੰਪਾਦਕ, ਐੱਨ.ਡੀ.ਟੀ.ਵੀ. ਇੰਡੀਆ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਅਵਧੇਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਕਾਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਵਾਰਾਨਸੀ; ਅਹਿਮਦ ਸੱਜਾਦ, ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਰਾਂਚੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਰਾਂਚੀ; ਸ਼ੁਭਾ ਰਾਵ, ਸੰਯੋਜਕ, ਮਹਿਲਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ, ਕਾਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਵਾਰਾਨਸੀ; ਰਿਆਜ਼ ਅਹਿਮਦ, ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਰਾਜਸਥਾਨ; ਪ੍ਰੇਮਪਾਲ ਸ਼ਰਮਾ, ਜੁਆਇੰਟ ਸਕੱਤਰ, ਰੇਲ ਭਵਨ, ਰੇਲ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਸਦਾਨੰਦ ਸ਼ਾਹੀ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਕਾਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਵਾਰਾਨਸੀ; ਗਿਆਨਦੇਵ ਮਣੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਤਪੋਦੂ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਹਾਇਰ ਸਟੱਡੀਜ਼; ਐੱਸ. ਰਘੂਨਾਥਨ, ਸਾਬਕਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੱਤਰ, ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ; ਅਪੂਰਵਾਨੰਦ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ; ਰਾਜੇਸ਼ ਭੂਸ਼ਨ, ਸਕੱਤਰ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਪਟਨਾ; ਸ਼ਾਰਦਾ ਕੁਮਾਰੀ, ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰਵਕਤਾ, ਐੱਸ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਉਸ਼ਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਰੀਡਰ, ਆਰ.ਆਈ.ਈ. ਅਜਮੇਰ; ਨੂਤਨ ਝਾਅ, ਅਧਿਆਪਕ, ਮੀਰਾਂਬਿਕਾ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਮਨੀਇੰਦਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ, ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਜੇ.ਐੱਨ.ਯੂ.; ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਮਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਐੱਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਰਾਮਜਨਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਐੱਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਏ.ਕੇ. ਮਿਸ਼ਰਾ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਐੱਨ.ਈ.ਆਰ.ਆਈ.ਈ., ਸ਼ਿਲਾਂਗ; ਸੰਧਿਆ ਸਿੰਘ, ਰੀਡਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਐੱਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਕੀਰਤੀ ਕਪੂਰ, ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਕਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਐੱਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪਰੀਸ਼ਦ ਆਭਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਰੀਸ਼ਦ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਝਾਰਖੰਡ, ਉੱਤਰਾਖੰਡ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਹਰਿਆਣਾ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਕਰਨਾਟਕ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਸਰੋਤ-ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਰੁਚੀ ਸੈਨੀ ਤੇ ਨਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, ਡੀ.ਟੀ.ਪੀ ਅਪਰੇਟਰ; ਰਾਧਾ, ਕਾਪੀ ਐਡੀਟਰ ਅਤੇ ਧਨੰਜਯ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਪੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦੀ ਵੀ ਆਭਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਸੰਸਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਥਾਪਰ (ਅਨੁਵਾਦਕ), ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸਮੀਖਿਅਕ) ਅਤੇ ਜਿਤਿਨ ਕੁਮਾਰ (ਜੂਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਫੈਲੋ) ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੋਧਿਆ ਸੰਸਕਰਨ

ਤਾਲਮੇਲ ਵਾਸਤੇ ਡਾ. ਸੰਧਿਆ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਐੱਨ. ਸੀ. ਈ. ਆਰ. ਟੀ., ਸਮੀਖਿਆ ਲਈ ਡਾ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਐਸੋਸਿਏਟ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਜੀ.ਸੀ.ਜੀ, ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ 10, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਨੀਲਮ ਕੁਮਾਰੀ (ਜੂਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਹਾਇਕ) ਅਤੇ ਅਮਜਦ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਕੁਨਾਲ ਰਾਜੌਰੀਆ (ਗ੍ਰਫਿਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨਰ) ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

ਦੇ ਸ਼ਬਦ (ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਕਰਨ)	iii
(ਪ੍ਰਥਮ ਸੰਸਕਰਨ)	v
ਭੂਮਿਕਾ	vii
1. ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ	1-10
> ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ : ਸਕੂਲੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ 1964-66	
> ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-1968	
> ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-1986	
> ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ-1992	
> ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ-1988, 2000	
> ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ-2005	
> ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-2020	
2. ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਝ	11-17
> ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ	
> ਸਮਝ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ	
> ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮਤਾ	
> ਬੱਚੇ ਦੀ ਅਸਮਿਤਾ ਦਾ ਸਵਾਲ	
> ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ	
3. ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ	18-27
> ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼	
> ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ	
> ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ	
> ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ	
> ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ	
> ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਜਮਾਤ	
> ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਜਮਾਤ	
> ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ	
4. ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ	28-40
> ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਝਰੋਖੇ 'ਚੋਂ	

- ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦਾ ਓਧਿਆਪਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ
- ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਸਵਾਲ
- ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ
- ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਮਝ
- ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ

5. ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ 41-46

(ਸੰਦਰਭ : ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ)

- ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ
- ਸੰਨ 1967 ਤੋਂ ਬਾਅਦ
- ਸੰਨ 1987 ਦਾ ਦੌਰ
- ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਦੌਰ
- ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
- ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ

6. ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ 47-54

- ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ
- ਸਮਾਜਿਕ ਤਿਆਰੀ
- ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤਿਆਰੀ

ਅੰਤਿਕਾ - 1 55-57

ਸੰਦਰਭ 58-59

1

ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ

- ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ : ਸਕੂਲੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ-1964-66
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-1968
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-1986
- ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ-1992
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ-1988, 2000
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ-2005
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-2020

ਸਾਡੇ ਦੋ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੁਬਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਲੈਅ ਵਿਚ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹਿੱਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਹਰਕਤ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਵਾਦ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ। (ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ) 1971 ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 1652 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ 47 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਸਕੀਆਂ ਹਨ। (ਸਰੋਤ : ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਉਂ ਕਾ ਅਧਿਆਪਨ-2005)। ਬਾਕੀ ਹੁਣ ਵੀ

ਖਾਮੋਸ਼ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੀ ਇਹ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਹੈ? ਜਾਂ ਇਹ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਕਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਕਈ ਸਮਾਜਾਂ, ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਸੋਚਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਾਨੂੰ ਸੋਚਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹਿਯੋਗੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਜੇ ਸਿਰਫ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਕਈ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੀ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਥੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚਹਿਚਹਾਉਂਦੀ, ਕਦਮ ਵਧਾਉਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੇ-ਵਸੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿਚ ਸੁਣਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਣਗੌਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਪਹਿਲ ਹੋਵੇ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਣ (ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਵੇ) ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੋਕਿਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਥਾਨ ਬਣੇ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੇਠਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ : ਸਕੂਲੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ-1964-66

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ- ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ। ਉਦਯੋਗ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰਨ ਮਗਰੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

* * *

ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਗੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਜਮਾਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਟਰੇਂਡ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ; ਜੋ ਕਿ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬੋਝ ਪਵੇਗਾ। ਸਾਡੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੈਣ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਡਿੱਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੁਝ ਕੁ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

— ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਆਯੋਗ ਕੀ ਰਿਪੋਰਟ, 1964-66, ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ 218-219

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-1968

ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ-ਲਿਖਿਆਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਲਾ ਖੱਪਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆਂ ਰਹੇਗਾ; ਵਧੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਪਰ ਘੱਟ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੇ ਮਿਡਲ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ: ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਾ 351 ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗ਼ੈਰ-ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। (ਨੋਟ : ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ)

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ: ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

— ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਿਕਸਾ ਨੀਤੀ-1968, ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ 3-4

ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਉੱਤੇ ਵੀ 1968 ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ (2005) ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ—

ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਫਾਰਮੂਲਾ

- ਪ੍ਰਥਮ ਭਾਸ਼ਾ
- ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ ਉਹ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ।
- ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ
 - ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਅਤੇ
 - ਗ਼ੈਰ-ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।
- ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ
 - ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਜੋ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।
 - ਗ਼ੈਰ-ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜੋ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

— ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਉਂ ਕਾ ਸ਼ਿਕਸਨ-ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ, ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ 13

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-1986

1986 ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਨੇ 1968 ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੀਤੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ; ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ; ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ; ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 351 ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ... ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਤੇ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

— ਕ੍ਰਿਆਨਵਨ ਕਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ - 1992, ਪ੍ਰਿੰਸਠ 94

1986 ਦੀ ਨੀਤੀ ਕ੍ਰਿਆਨਵਨ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਝਾਅ ਹਨ।

1. ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਸਾਮੱਗਰੀ/ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।
2. ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
3. ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੋਵੇ।

ਸਮਝ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ-

ਪਟਨਾਇਕ 1986 (ੳ)

- ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਂ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਰਾਜ-ਪੱਧਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਸਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ : ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਮਨੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅਸੀਮ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਮਨ ਚਾਹੇ ਪਰਿਨਾਮ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ

ਹੋ ਸਕਣਗੇ। ਆਮ ਰਾਏ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

- ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੀ ਉੱਪਰਲੀ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਜਟਿਲਤਾ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ, ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਾ ਸਿਕਸ਼ਣ - ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ, ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ 16

ਲਾਗੂਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ-1992

ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਅਭਿਜਾਤ) ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ।

ਵਿਹਾਰਕ ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦਾ ਆਧਾਰ

ਵਿਹਾਰਕ ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1. ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।
2. ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰਫ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਹੜੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹੜੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਪਲਭਧ ਅਧਿਆਪਕ, ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ

ਅਧਿਆਪਨ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਉਚਿਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ, ਜਦਕਿ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਤਰਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਹੋਵੇਗਾ।

3. ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਿੰਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਉੱਪਰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਦਕਿ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਚਾਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਆਨਵਨ ਕਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 1992

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ-1988, 2000

1988 ਤੇ 2000 ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ' (ਐਨ.ਸੀ.ਐੱਫ.ਐੱਸ.ਈ.-2000)। ਪਰ ਇੱਥੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 'ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ' (ਐਨ.ਸੀ.ਐੱਫ.ਐੱਸ.ਈ.-2000)।

— ਭਾਰਤੀਯ ਭਾਸ਼ਾਉਂ ਕਾ ਸ਼ਿਕਸ਼ਣ-ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ, ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ 15-16

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ-2005

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੁਭਾਸ਼ਾਕਤਾ ਜਾਂ ਬਹੁਭਾਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਲਾਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਫਾਰਮੂਲਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਨੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਜਤਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਰਣਨੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਤੇ ਭਾਵ ਦੋਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਉਦੇਸ਼

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਕਿਤਾ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ-

- ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਣਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਤਾਂ ਜੋ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਭਾਸ਼ਾ (ਵਾਂ), ਜਿਵੇਂ 3.1 ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਜੇਕਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਚੇਰੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਭਾਸ਼ਾ (ਵਾਂ) ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਘਰੇਲੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿੱਚ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰੀਏ। ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 350-ਓ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ 'ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇਗਾ।

— ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਕੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ-2005, ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ 42

ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ (2005) ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਫੋਕਸ ਸਮੂਹ, 'ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਉਂ ਕਾ ਸ਼ਿਕਸ਼ਣ' ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ - ਸਕੂਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। 1986 ਵਿਚ ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ. ਟੀ. ਰਾਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ :

- ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁੜ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਕੁਲੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਮੀਡੀਆ ਦੀ

ਥਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

— ਭਾਰਤੀਯ ਭਾਸ਼ਾਉਂ ਕਾ ਸਿਸ਼ਕਸ਼ਣ, ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ, ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ 14-15

NEP ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਜ ਲਗਭਗ 75 ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ. ਟੀ. ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਖੋਜਾਂ (ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 51-54) ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਦਰ-ਰਾਜ ਜੋ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। **ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆਂ।** ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵਧਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਮਾਨਸਿਕ ਬੋਝ ਇਸ ਕਦਰ ਵਧ ਗਿਆ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਿਧਰੇ ਦਬ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ (2005) ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣੇ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚੇ ਰੱਟਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਝ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ। ਸਿੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬੋਝ ਬਣਨ ਨਾਲੋਂ ਆਨੰਦਮਈ ਅਨੁਭਵ ਬਣੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁਝ ਭਰਮ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ. ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਇਕ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਬਹਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਛੇੜੀ। ਇਹ ਬਹਿਸ ਪਟਨਾ, ਵਾਰਾਨਸੀ, ਉਦੇਪੁਰ, ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਿਸੰਵਾਦ ਲੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਸਭ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਬਣੀ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣੇ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਕਿ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸੁਚੇਤ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ, ਸਮਝ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਝਬੂਝ ਲਈ ਇਕ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪਹਿਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-2020

ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ/ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦੇ ਅਤੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਘਰੇਲੂ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗਰੇਡ 5 ਤੱਕ ਪਰ ਬਿਹਤਰ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਗਰੇਡ 8 ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੱਕ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ, ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ/ਮਾਂ-ਬੋਲੀ/ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ/ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਘਰ/ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਧਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਗੇ

— ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 2020, ਅਧਿਆਇ 4.11

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ 2 ਤੋਂ 8 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚਕਾਰ ਛੇਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਸ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਸਟੇਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ (ਪਰ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦੇਣ ਨਾਲ) ਐਕਸਪੋਜ਼ਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਨੋਰੰਜਕ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੰਵਾਦਾਤਮਕ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਗ੍ਰੇਡ 3 ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮੁਹਾਰਤ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

— ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 2020, ਅਧਿਆਇ, 4.12

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਅਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੋਚਣ ਤੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ/ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਣ।

— ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 2020, ਅਧਿਆਇ, 4.14

ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹਰੇਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਤੇ ਸਜੀਵ ਬਣੀਆਂ ਰਹਿਣ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਟ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ-ਜਿਸ

ਵਿੱਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਅਭਿਆਸ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਵੀਡੀਓ, ਨਾਟਕ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਨਾਵਲ, ਰਸਾਲੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆ ਮੂਲਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਰੈਂਚ, ਜਰਮਨ, ਹਿਬਰੂ, ਕੋਰੀਆਈ, ਜਪਾਨੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਸਾਮੱਗਰੀ, ਪ੍ਰਿੰਟ ਸਾਮੱਗਰੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸਾਮੱਗਰੀ, ਪ੍ਰਿੰਟ ਸਾਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗਤੀ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ।

— ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਕਸ਼ਾ ਨੀਤੀ 2020, ਅਧਿਆਏ, 22.6

ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਵ ਅਧਿਅਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਲਈ ਇਨਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਰਗੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵੰਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਨਾਵਲ, ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਕਥੇਤਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 2020, 22.20 ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਮੰਤਰਾਲਾ

2

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਝ

- ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ
- ਸਮਝ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ
- ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ
- ਬੱਚੇ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਸਵਾਲ
- ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਜਤਨ

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਮਝ ਦੀ ਲੋੜ ਲਗਭਗ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਿੱਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਨਵੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣੀਆਂ, ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਮਝ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ

ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਮਝ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਤੇ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਪੁਖਤਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ-

ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ

- ਸਕੂਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਬੱਚੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਦੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਰਚਦੇ ਹਨ।
- ਬੱਚੇ ਸਮਝ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਸਮਝ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਜਦੋਂ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬੱਚੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਆਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਥੋਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਮਜਬੂਤ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗੀ।

ਚੌਮਸਕੀ (1959) ਦੀ 'ਰਿਵੀਊ ਆਫ ਸਕਨਰਜ਼ ਵਰਬਲ ਬਿਹੇਵੀਅਰ' ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਹੀ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਚੌਮਸਕੀ ਨੇ ਤਰਕ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਜਨਮਜਾਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜਦਕਿ ਪਿਆਜੇ (1962-1983 ਕਈ ਹੋਰਨਾ ਵਿਚੋਂ), ਇਨਹੈਲਡਰ ਅਤੇ ਪਿਆਜੇ (1958) ਅਤੇ ਵਿਆਗੋਤਸਕੀ (1978-1986) ਵਰਗੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਅਤਿਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਚੁਣਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਇਕ 'ਕੋਰੀ ਸਲੇਟ' ਵਰਗਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸੰਗਿਆਨਾਤਮਕ ਰੁੱਖ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ (ਚੌਮਸਕੀ ਆਦਿ) ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ-ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ, ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁਣੀ ਹੋਈ। ਪਿਆਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਰ ਸੰਗਿਆਨਾਤਮਕ ਤੰਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮਹੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

— ਭਾਰਤੀਯ ਭਾਸ਼ਾਓਂ ਕਾ ਸ਼ਿਕਸ਼ਣ-ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ, ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ 8

ਸਮਝ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ

ਸਮਝ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ। ਸਮਝ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਝ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ 'ਟੂਲ' ਵਾਂਗ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਵੀ ਸਮਝ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਲੋੜੀਂਦਾ ਜੰਤਰ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਸਮਝ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਾਰਥਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਬੁਣਦੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਘੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਵਜੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣਦੀ

ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਣੀਆਂ-ਪਛਾਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਣਪਛਾਤੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਤਾਂ ਜਾਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਬਣੇਗੀ।

ਇਕ ਬੱਚੀ ਉੱਡਦੇ ਹੋਏ ਮੋਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ 'ਕਾਗਾ' ਅਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਮੋਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ 'ਬਉ' ਬਉ'। ਇਸ ਵਿਚ ਡੇਢ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਯਾਨਿ ਉਸ ਲਈ ਉੱਡਣ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਪਸ਼ੂ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਜਾ ਰਹੀ ਛਿਪਕਲੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ 'ਪਲੀ' ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਕਾਗਾ' ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅੰਤਰ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਮਝ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੱਚੇ ਅਕਸਰ ਇਹ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ- 'ਇਹ ਕੀ ਹੈ?' ਉਹ ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਬਲਕਿ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਨੇ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਉਸੇ ਤੋਂ ਉਹ ਸਮਝ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਰਥ ਉਸ ਲਈ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

— ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ

ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੰਜੋਅ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਬੱਚੇ ਦੀ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ/ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚਾ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਕੂਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਨਕਾਰਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ, ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਵੀ

ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ 'ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਹਮਲਾਵਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਕਈ ਰਸਤੇ ਖੋਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਚੁੱਕਵੇਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੋਚਣ, ਵਿਚਾਰਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ (ਸੰਨ 1909 ਵਿਚ) 'ਹਿੰਦ ਸਵਰਾਜ' ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਜੰਤਰ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੋਚ ਸਕਾਂਗੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਜੇਕਰ ਹਰ ਸਕੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲਚੀਲਾ ਬਣਾਵੇਗਾ।

ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਸਵਾਲ

ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਹੈ-ਇਕ ਉਹ ਸਕੂਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬੱਚਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜਨਜਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ - ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਹਿਜਤਾ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੰਵਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਦਾਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਨੂੰ 'ਤੂੰ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵੀ 'ਤੂੰ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੰਵਾਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਬਿਠਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਏ ਬਿਨਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬੱਚਾ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸੂਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਉਹ ਸਕੂਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਇਕ ਬਿਗਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਬੋਲਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੰਵਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਵਾਂਗੇ ਤਾਂ

ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਦੁਚਿੱਤੀ ਜਾਂ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੂਬਾਈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪਕੜ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਏਗੀ। ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਹੀ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਉੱਤੇ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਲੱਗਾ ਰਹੇਗਾ।

ਦੁਮਕਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਖਰਤਾ ਅਭਿਆਨ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ (ਪ੍ਰੋੜਾਂ ਲਈ) ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਥਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਮਗਰੋਂ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਮਝ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ।

-ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਮਹੌਲ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘੜਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੇ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸਮਝ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ (ਸਮਝਣ) ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਜਤਨ ਵਿਚ ਸੂਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਛੋਟ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ

ਸਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਿਆਏਗੀ। ਬੱਚੇ ਨੇ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਉਸੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਉਹ ਅਰਥ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ ਬੱਚੇ ਲਈ ਕੀ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

ਇਹ ਕਿੰਨੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਬਿਗਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ? ਜਿਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਠੁਕਰਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਡਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਣਯੋਗ ਹੈ।... ਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਰਕੇ ਚਿਪਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੇਲਸ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੂਲ ਵਾਂਗ ਨਿਗੂਣੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵੇਲਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੇਲਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਅਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਖਜਾਨਚੀ ਲਾਇਡ ਜਾਰਜ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਸਾਡੀ ਦਸ਼ਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ? ਅਸੀਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਗਲਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ।... ਸਾਡੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ।... ਜੇਕਰ ਇਹ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਲਾਹਣਤ ਪਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰਾਪ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਲੱਗੇਗਾ।...

ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਵਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ - ਇਸ ਦੇ ਕੀ ਮਾਇਨੇ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਣਾ ਇੱਥੇ ਉੱਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਜੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

— ਹਿੰਦ ਸਵਰਾਜ ਵਿਚੋਂ

- ਸਮਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਝ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਅਰਥ ਕੱਢਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ।
- ਬੱਚਾ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਬੱਚੇ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਉਸ ਨੂੰ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ।
- ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਕੱਢਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ।

- ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਧਾਰਨਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।
- ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਬਿਨਾਂ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਛੱਡਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਯਾਨੀ ਇਸ ਭਰਮ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਓ, ਅ, ਏ, ਸ, ਜਾਂ ਓ, ਬ, ਚ, ਦ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।
- ਬੱਚਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਵੇਖਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।
- ਜੇ ਬੱਚੇ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਘਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਚਾਹੇ ਉਚਾਰਨ ਹੋਵੇ, ਵਾਕ ਸੰਰਚਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲੇਗਾ।

ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਜਤਨ

ਸਾਡੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਥੋਪ ਕੇ ‘ਚੁੱਪ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ’ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਦੀਪਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ-ਪਪੂਆ ਗਿੰਨੀ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਾਰ ਸੌ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਪਾਨ, ਕੋਰੀਆ, ਕਿਊਬਾ, ਫਿਨਲੈਂਡ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਇਧਰ ‘ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ’ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਥਕ ਹੋਵੇ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਅਸਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3

ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ

- ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
- ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਰੱਥਾ
- ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ
- ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ, ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
- ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
- ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਜਮਾਤ
- ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਜਮਾਤ
- ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੋਲਾ ਪਿਆ। ਮਹਾਨ ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਆਏ ਸਨ ਜੋ ਤਾਰਾ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਦੋ ਦਿਨ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ ਰਹੇ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਮਿਲੇ ਪਤਾ ਕਿਥੇ ਇਕ ਖੂਹ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ‘ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਮੀਨ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ

ਰਸਤੇ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਉਹ ਭਲਾ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕੀ ਜਾਣੇਗਾ? ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤਲਾਸ਼ਣੇ ਹੋਣਗੇ। ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਰਸਤਾ ਹੈ।

ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਾਡੇ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਹੋਣਾ ਸਾਡੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਥੋਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚਣੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋਵੇਗੀ ਬਲਕਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਲੈਣ ਵਾਂਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਖਾਤਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਕੂਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਲ ਬਣਾਉਣ ਹਿੱਤ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਬੱਚੇ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਮਹੌਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਧਾਰ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪੁਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਹਿਜ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕੇ।

ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਾਂਗ ਚਲਦੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨਾ-ਲਿਖਣਾ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕੌਸ਼ਲ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਲਿਖਣਾ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ

ਬਹੁਤੇ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਸਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚਾ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੀ ਪਛਾਣ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ‘ਇਕ-ਭਾਸ਼ਾ’ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸੰਚਾਰਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਅਧਿਐਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ

ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 29 ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ -“ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।” ਧਾਰਾ 30 ਅਤੇ 350 ਏ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੋਲੀ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਜਾਂ ਖਿੱਚੜੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਵਧਦੀਆਂ-ਫੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੀਆਂ

ਹਨ। ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਾਈ ਜਾਵੇ।

ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ‘ਅਨੋਖੀਆਂ’ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ “ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ”, ‘ਟ੍ਰਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ’ ‘ਤੁਸੀਂ ਖਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ, ‘ਟ੍ਰਾਈ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੋ’। ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ‘ਟ੍ਰਾਈ’ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ‘ਪ੍ਰਬੰਧ’ ਵੀ ਹੈ। “ਬੱਚੇ ਨੇ ਬੋਤਲ ਤੋੜੀ।” ਇਹ ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਕਿਹੜੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ? ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਮੂੰਡੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨੂੰ ਜਾ ਸਕਦੀ।” (ਲੜਕੇ ਕੇ ਸਾਥ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਤੀ।) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਮੂੰਡੇ’ ਨਾਲ ‘ਦੇ’ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ, ਵਾਕ-ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਢਾਂਚਾਗਤ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਮੈਸੂਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ‘ਕੰਘੀ’ ਨੂੰ ‘ਕਾਂਘੀ’ ਕਹੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੇ ਦੋ ਆਤਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ‘ਵਿਕਾਸ’ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਭਾਸ਼ਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਲੋਕ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਏ।

ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਲੋੜ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ 17 ਆਦਿਵਾਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ (ਸਿੱਖਿਆ) ਉੱਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਐਮ. ਏ. ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਬ-ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਜੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਏਜੰਸੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫਿਲਹਾਲ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ।

ਖੋਜ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿਵਾਸੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹੀ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਦਿਵਾਸੀ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਸਕੂਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਸਾਮੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚੇਂਜੂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਵੇ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮਝ ਬਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਇਕ ਮਾਨਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਝ ਲਈ ਉਥੋਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਮਿਲ, ਕੰਨੜ, ਤੇਲਗੂ ਜਾਂ ਮਲਿਆਲਮ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬੋਝਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਉਂ?

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਪੰਜਵੀਂ ਤੱਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿੱਕਲ ਜਾਣਗੇ। ਇੰਝ ਉਹ ਕੁੱਝ ਵੀ 'ਸਾਰਥਕ' ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਫਾਰਮੂਲਾ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਕੋਈ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਜਮਾਤ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਸਕਣ। ਇਹੀ ਸਵਿਕਾਰਯੋਗ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਵੇਂ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਜਮਾਤ (ਪਹਿਲੀ-ਤੀਜੀ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਜਾਂ ਪੰਜਵੀਂ /ਛੇਵੀਂ) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਅਰਥਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਖਾਈ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਗੁਪਤ ਘੁਸਪੈਠੀਏ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਲਿਖਾਉਣ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਪਾਠ ਦੇ “ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ” ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਝ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਕੇ ਸਹੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ (1987) ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ—“ਬੰਗਲੌਰ (ਬੈਂਗਲੁਰੂ) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਚ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਹੱਦ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸਾਮੱਗਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸੱਚਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਕਰੇਸ਼ਨ (1985-94) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ”, ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵਰਤਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਕਸ਼-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਚਿਤ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀ ਸਮਝ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉੱਚਿਤ ਪੱਧਰ ਕਿਹੜੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ

- ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ‘ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ’ ਤੇ ‘ਵਿਸ਼ਿਆ’ ਦਰਮਿਆਨ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਹੇਠਲੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਮਾਤ 1 ਤੋਂ 3 ਤੱਕ ਜੋ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ (ਦਾਸ 2005)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਾਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹੋਣ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਡ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

- ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪਾਠ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਇਕ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਐਨ.ਬੀ.ਟੀ. ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ। (ਦੇਖੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਵੱਲੀ ਅਤੇ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ ਰਾਵ, 2001) ਪ੍ਰਾਮਿਸ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਨੇ ਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਾਈਆਂ ਹਨ। ਸੀ.ਆਈ.ਈ. ਐੱਫ. ਐੱਲ. ਵੱਲੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤਹਿਤ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪਾਠ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਹ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗਤੀਵਿਧੀ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ -ਤੁਕ, ਧੁਨੀ-ਖੇਡ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ। ਪੜ੍ਹਨਾ ਇਕ ਕੌਸ਼ਲ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। (ਵੇਸਤ 1941)। ਇਹ ਸਿਰਫ ਸਮਾਨ ਲਿਪੀ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵੱਖਰੀ ਲਿਪੀ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਵੇਸਤ ਦਾ ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਹੈ: ਦੋ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਝਬੂਝ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ)।
- ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੁਝਾਅ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਜਾਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕੋਡ ਦੇ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਪਾਠਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਮੂਲਕ ਕਾਰਜ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। (ਦੇਖੋ ਡੋਵੇਰਾ 2005, ਫੇਲਿਕਸ 1998) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਨ-ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ 13-14

ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਜਮਾਤ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇੱਥੇ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਹੱਥ ਦਾ ਸੰਯੋਜਨ/ਤਾਲਮੇਲ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 5-6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਠੋਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਖੋਜ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਟ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਜਾਂ ਸਮਝ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਾਈ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਬੋਲਣਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਗਣਿਤ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਬੱਚੇ ਗਣਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਟਾਫੀਆਂ ਵੰਡਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਠੋਸ, ਤਰਲ ਅਤੇ ਭਾਫ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬਿਹਤਰੀਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ - ਪਰ

ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ-ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਜੁੜ ਜਾਵੇ ਪਰ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨਦੀ ਉੱਪਰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੁਲ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ।

ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹੀ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਜੋ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਸਾਮ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਚੁਨੌਤੀਆਂ

- ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਅਤੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਰਿਆ, ਸੰਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਵਨਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲਿਪੀ ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜ਼ੇਮੀ (ਅਸਾਮ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ) ਨੇ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਚੁਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ

ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ (2003) ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਅਧਿਐਨ (ਜਿਵੇਂ ਸਹਿਗਲ 1983) ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਬੱਚੇ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਆਮ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। 15-17 ਸਾਲ ਦੇ 78 ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸ਼ੋਧ ਉਪਰੰਤ ਗੁਪਤਾ (1995) ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

-ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਉਂ ਕਾ ਸਿਕਸ਼ਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਯ ਫੋਕਸ ਸਮੂਹ ਕਾ ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ, 1-3, ਪ੍ਰਸ਼ਨ-15

ਅੱਜਕੱਲ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੇਖ ਕੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ ਲੁੱਟਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ।

— ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

‘ਏ’ ਤੋਂ ‘ਜੈਡ’ ਤੱਕ ਸਿਖਾਵਾਂਗੇ ਜਦਕਿ ਜ਼ੇਮੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

- ਤੀਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਬੋਲਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਉੱਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ।
- ਅਧਿਆਪਨ - ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਰੋਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਤੀਸਾ ਦੀਆਂ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦਿਨ ਉੱਤੇ ਤੋਹਫੇ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਭਾਸ਼ਾ-ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਭਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਹੈ।
- ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਆਉਣਗੀਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਤਲਾਸ਼ੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈਏ ਤਾਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀਏ। ਇਕੱਲੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਗੱਲ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਦੁੱਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤ, ਤਾਰ, ਚਿੱਠੀ ਆਦਿ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਲੁਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੱਠੀ, ਵੱਤਰ, ਟਿੰਡਾਂ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤਰਫ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਬੀਰ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਸੰਤ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸਪੁਕੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਪਣਾਈ ਸੀ। ਹਬੀਬ ਤਨਵੀਰ ਦਾ ‘ਆਗਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ’ ਅਤੇ ਭਿਖਾਰੀ ਠਾਕੁਰ ਦਾ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ

ਬਰਲਿਟਜ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਸਕੂਲ...ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਵਧੀਆ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਸਫਲ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਧਮਕੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਸਕੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਉਠਾ ਸਕਾਂਗੇ।

-ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜਾਨ ਹੋਲਟ

ਨਾਟਕ 'ਬਿਦੇਸੀਆ' ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜੇਗਾ ਬਲਕਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜੇਗਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਹੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਹੋਣਾ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੇ ਪਰ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿਚ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖਿਰਕਾਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਹੈ।

ਜਾਰਜ ਸਟਾਈਨਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦਾ ਮਾਡਰਨ ਵਰਸ ਇਨ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ' ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਸੀ- 'ਟੂ ਮਾਈ ਮਦਰ ਹੂ ਸਪੀਕਸ ਸੈਵਰਲ ਲੈਂਗੁਏਜਜ਼ ਬਟ ਇਨ ਹਰ ਓਨ ਟੰਗ' (ਮਾਂ ਲਈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿਚ)।

ਨਾਲ ਗਈ ਬੋ ਭਾਸ਼ਾ, ਖਤਰਾ ਅੱਗੇ ਵੀ

ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ ਇਕ 85 ਸਾਲ ਦੀ ਔਰਤ ਬੋਆ ਸੀਨੀਅਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੜੀ ਸਦਾ ਲਈ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਆਖਿਰੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ

ਸਰੋਤ ਅਫਰੀਕਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਅੰਡੇਮਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਾਂ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੋ. ਅਨਵਿਤਾ ਅੱਬੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਛਲੇ 30-40 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੋਆ ਬੋ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਆਖਿਰੀ ਵਿਆਕਤੀ ਸੀ। ਬੋਆ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਇਕੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਡੇਮਾਨੀ ਹਿੰਦੀ ਸਿੱਖਣੀ ਪਈ ਸੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਡੇਮਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ਾਨ ਯੁਗ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਆਖਿਰੀ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਆ ਸੀਨੀਅਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਗਵਾਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਗ੍ਰੇਟ ਅੰਡੇਮਾਨੀ, ਜਾਰਵਾ, ਓਂਗੀ ਅਤੇ ਸੰਟੀਨਲੀ। ਬੋਆ ਸੀਨੀਅਰ ਗ੍ਰੇਟ ਅੰਡੇਮਾਨੀ ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਕੋਈ 50 ਕੁ ਲੋਕ ਹੀ ਬਚੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੱਚੇ ਹਨ।

-ਆਧਾਰ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਸਮਾਚਾਰ

4

ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ

- ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ
- ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ।
- ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਸਵਾਲ
- ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ
- ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਮਝ
- ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ

ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਔਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਦਾ

ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਿਰਕਾਰ ਇਹ ਸਮਾਜ ਨਾਲ, ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਦ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਨਾ ਸਿੱਖੇ ਹੋਈਏ।

ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ।

ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੇ ਜੋ ਬੱਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ-ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਾਖ਼ਲੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇਗਾ।

ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ। ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬੱਚਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਿਛੜਦਾ ਗਿਆ। ਸੱਤਵੀਂ-ਅੱਠਵੀਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਫੇਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਾਉਣਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਵੀਂ-ਦੱਸਵੀਂ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮਹੌਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਝ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ‘ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ’। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ, ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਸ ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ ਉਹ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਅੱਵਲ ਆਇਆ।

— ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ

ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਹੱਥ-ਕਲਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਉਹ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਲਪ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੀੜੀ-ਦਰ-ਪੀੜੀ ਉਹ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਲਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਲਪਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿਵਾਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਸੀ ਜੋ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸਮੂਹ ਕੋਲ ਸੀ। ਉਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਿਹੜੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਖੇਤਰ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਹਿੰਦੀ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਮਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸੀ ਲੋਕ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ

ਈਸਾ ਤੋਂ 500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰਾਨਸੀ ਵਿਚ ਇਕ ਘਟਨਾ ਘਟੀ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਕ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋੜ ਜਲਾਈ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵਾਰਾਨਸੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਬੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਕੁਪਜਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਬਹਿਤਾ ਨੀਰ’ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਪਹੁੰਚੀ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ।

— ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

ਖ਼ਤਰੇ ਵੀ ਵਧ ਗਏ। ਹੱਥ-ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕੋ-ਇਕ ਤਰੀਕਾ-ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ

ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਅਮੂਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਕਸ਼ੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਕਸ਼ੇ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਣਿਤ ਹੀ ਨਕਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਕਸ਼ੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਣਿਤ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਸਮਾਜਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਪੂਰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਪੇਖ ਮਿਡਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸੰਦਰਭਜਨਕ ਅਰਥ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਰਥ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ, ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ।

— ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਸਵਾਲ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸੇਬ ਚਾਰ ਆਨੇ ਵਿਚ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਵੇਚਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ? ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬੱਚਾ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ‘ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਮਿਲੇਗੀ’ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ ’ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਣਿਤ

ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬੱਚਾ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉੱਤੇ ਦੂਹਰੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਮਝ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ। ਵਿਗਿਆਨ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਬਾਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ 'ਨਾਨ-ਕਨਫਰਮਿਸਟ' ਵੀ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨੋ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਚੋ, ਪਰਖੋ, ਤਾਂ ਮੰਨੋ।' ਇਹ ਸਭ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਿਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗਣਿਤ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ, ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸਭ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਗਣਿਤ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ

ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਸਭ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਏ ਚਿੰਤਰ ਨੂੰ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਗੋਲ ਹੈ; ਇੱਥੇ ਗੋਲ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਰੋਟੀ, ਤਿੰਨ ਭਰਾ। ਅਸੀਂ ਰੋਟੀ ਨੂੰ 'ਦੋ' ਨਾਲ, ਭਰਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹਰੇਕ ਦੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਦੂਜੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਬੱਚੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਘੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬੱਚੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਅਸੀਂ ਇਹੀ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਵਧਾਉਣ

ਲਈ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਿੰਬ ਬਣਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਗਣਿਤ ਵਿਚ ‘ਸਿਲੰਡਰੀਕਲ’ ਲਈ ‘ਵੇਲਣਾਕਾਰ’ ਸ਼ਬਦ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਕਲ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ—ਗੇਂਦ, ਸਰਕਲ, ਗੋਲ, ਟ੍ਰਿਓਕਾਰ, ਗੋਲਾਕਾਰ ਆਦਿ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਮਝ

ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਵੇਲਣਾਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਚੂੜੀ ਆਕਾਰ’, ‘ਗੇਂਦ ਆਕਾਰ’ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਚੁੰਬਕ ਲਈ ਆਕਰਸ਼ਣ-ਵਿਕਰਸ਼ਣ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਣਜਾਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਕਿਉਂ ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ, ਤਾਕਤ, ਬਲ, ਊਰਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਐਨ. ਸੀ. ਐ. ਆਰ. ਟੀ. ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ—

ਸੀਮਾ ਦਾ ਸੈਂਕੜਾ

ਸੀਮਾ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

- ◆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੋ ਅਤੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉ।
- ◆ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉ ਤਾਂ ਜੋ 100 ਬਿੰਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ।

ਸਰੋਤ-ਗਣਿਤ ਕਾ ਜਾਦੂ, ਪੁਸਤਕ-2,
ਐਨ.ਸੀ.ਐ.ਆਰ.ਟੀ.

ਕਿੰਨੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਗਣਿਤ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੱਤ

ਕੀ ਸਾਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ, ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕੋ-ਜਿਹੇ ਹਨ?
 ਦਇਆ ਰਾਮ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪੱਤੇ ਏਨੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ, ਕੋਈ ਗੋਲ ਹੈ, ਕੋਈ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤਿਕੋਨਾ!
 ਅੰਮੂ ਬੋਲੀ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ-ਕੋਈ ਹਲਕਾ ਹਰਾ ਤੇ ਕੋਈ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹਰਾ। ਕੋਈ ਪੀਲਾ, ਲਾਲ, ਬੈਂਗਣੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰਾ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਫੇਦ ਧੱਬੇ ਹਨ।
 ਸ਼ਬਨਮ ਬੋਲੀ - ਵੇਖੋ, ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਵੱਖ-ਸੁਵੰਨੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਪੱਤੇ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਸਿੱਧਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਟੁੱਟਾ-ਫੁੱਟਾ। ਕੁੱਝ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤਾਂ ਆਰੀ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਬੁਝੀ 'ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਰਾਣੀ' ਅੰਮੂ ਤੇ ਸ਼ਬਨਮ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਬੋਲ ਪਈਆਂ।
 ਕੁੱਝ ਪੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰੋ ਜਿਵੇਂ - ਨਿੰਬੂ, ਅੰਬ, ਨਿੰਮ, ਤੁਲਸੀ, ਪੁਦੀਨਾ, ਹਰਾ ਧਨੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਸਲੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਸੁੰਘੋ। ਕੀ ਸਾਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਇਕੋ-ਜਿਹੀ ਹੈ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕੋਗੇ?
 ਵੇਖੋ, ਕਿੰਨੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤਰ ਬਣੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਇਹ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਵਿਚ ਬਣਾਉ।

ਸਰੋਤ : ਆਸ-ਪਾਸ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਧਿਐਨ ਜਮਾਤ-3

ਮਰੂਭੂਮੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਾਸਤੇ ਉਪਲਬਧ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਹੈ - ਪਾਲਰਪਾਣੀ ਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾ ਵਰਖਾ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ। ਇਹ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਦੀ, ਤਲਾਬ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਪਾਤਾਲਪਾਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਖੁਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਲਰਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪਾਤਾਲਪਾਣੀ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਹੈ - ਰੇਜਾਣੀ ਪਾਣੀ। ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰਿਆ ਪਰ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਮਿਲ ਨਾ ਸਕਿਆ ਪਾਣੀ ਰੇਜਾਣੀ ਹੈ।

ਸਰੋਤ : ਵਿਤਾਨ ਭਾਗ-1, ਜਮਾਤ-3, ਹਿੰਦੀ, ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ.

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵਿਚ ਪਾਲਰਪਾਣੀ, ਪਾਤਾਲਪਾਣੀ ਅਤੇ ਰੇਜਾਣੀ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ। ਬੱਚੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਿਨਾ ਰੱਟਾ ਲਗਾਏ ਸਮਝ ਜਾਣਗੇ।

ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ-

ਅੱਜ ਸੁਗੰਧਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਭੋਪਾਲ ਘੁੰਮਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਮੈਡਮ ਅਤੇ ਰਾਕੇਸ਼ ਸਰ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ - ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਬੱਸਾਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਕੇਸ਼ ਸਰ - ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪੰਜ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ।

ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਮੈਡਮ - ਹਰ ਬੱਸ ਵਿਚ 50 ਸੀਟਾਂ ਹਨ।

ਰਾਕੇਸ਼ ਸਰ - ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਕਰੀਏ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਬੱਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜਮਾਤ	ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਣਤੀ
I	33
II	32
III	42
IV	50
V	53
ਕੁੱਲ	210

ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਬੱਸ ਵਿਚ 50 ਬੱਚੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ 4 ਬੱਸਾਂ ਵਿਚ $...50 \times 4 \dots$?

- ਤਾਂ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾਕੇ $... \dots$ ਬੱਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।
- ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਬੱਸਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿੰਨੇ ਬੱਚੇ ਬੈਠ ਸਕਣਗੇ?.....
- ਕੀ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ?

— ਗਣਿਤ ਕਾ ਜਾਦੂ, ਪੁਸਤਕ-2, ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ.

ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਫਟਾਫਟ

ਬੱਚੇ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਲ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਨ।
ਉਹ ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕੀ ਹੈ ਲੰਮਾ, ਕੀ ਹੈ ਗੋਲ?
ਛੇਤੀ ਬੋਲ, ਛੇਤੀ ਬੋਲ।

ਰੀਨਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ-

ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ-
ਕੀ ਹੈ ਲੰਮਾ, ਕੀ ਹੈ ਗੋਲ?
ਛੇਤੀ ਬੋਲ, ਛੇਤੀ ਬੋਲ।

ਮੀਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ-

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

- ♦ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਖੇਡੋ। ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਇਕ ਗੋਲ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਬੋਲੋ। ਖੇਡ ਵਿਚ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ ਹੈ।

— ਗਣਿਤ ਕਾ ਜਾਦੂ, ਪੁਸਤਕ 2, ਜਮਾਤ 2, ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ.

ਭੀਮਬੋਟਕਾ ਵੱਲ

ਬੱਸਾਂ ਵਿਚ ਡੀਜ਼ਲ ਭਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਯਾਤਰਾ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀਮਬੋਟਕਾ ਜਾਣਗੇ।

ਅੰਜਨ - ਭੀਮਬੋਟਕਾ ਕੀ ਹੈ?

ਰੈਨਾ ਮੈਡਮ - ਇਹ ਇਕ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੁਮੋਤੋ - ਦਸ ਹ...ਜ਼ਾ...ਰ ਸਾਲ ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ।

ਗੋਪੀ - ਓਹ! ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ।

ਗੌਰੀ - ਮੈਂ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਦਾਦੀ ਮਾਂ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ।

ਮਨਜੀਤ - ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਗੁਫਾਵਾਂ ਲਗਭਗ ਸੌ ਪੜਦਾਦੀ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ!!

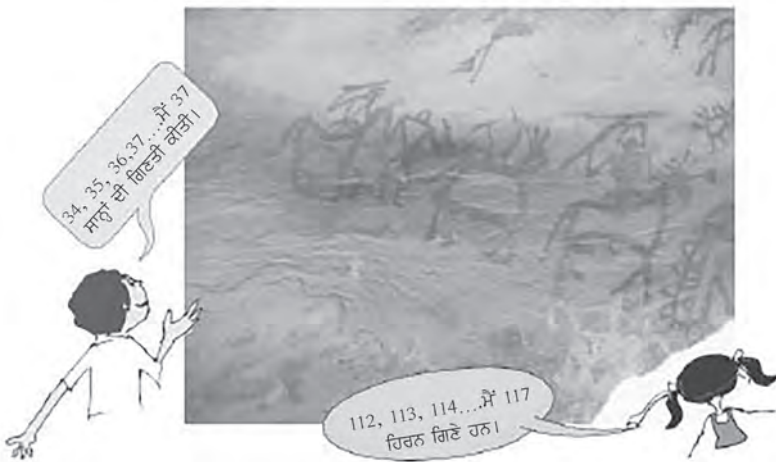
ਸਾਰੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸ ਪਏ- ਹਾ! ਹਾ! ਹਾ!

ਬੱਚੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲਗਭਗ 11 ਵਜੇ ਉਹ ਭੀਮਬੋਟਕਾ ਪਹੁੰਚੇ।

— ਗਣਿਤ ਕਾ ਜਾਦੂ, ਪੁਸਤਕ 2, ਜਮਾਤ 2, ਐੱਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ.

- ਸ਼ੰਕਰ - ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਨੂ ਬਣੇ ਹਨ। ਓਏ! ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਸੁੱਝੀ ਹੈ।
 ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਨੂ ਨੂੰ ਗਿਣਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣੋ।
- ਬੋਨੋਮਾਲਾ - ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਦੀ ਹਾਂ। ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ-ਸਾਨੂ, ਹਿਰਨ ਜਾਂ ਲੋਕ।

- ◆ ਇੱਥੇ ਸਾਨੂ ਤੋਂ ਹਿਰਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ?
 ਪਰ ਬੋਨੋਮਾਲਾ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਨੂ ਅਤੇ ਹਿਰਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 200 ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ।
- ◆ ਉਸ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ?
 214, 154, 134, 177

ਗਾਈਡ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕੁੱਲ 600 ਗੁਫਾ ਚਿੱਤਰ ਹਨ।

ਹੁਣ ਭੀਮਬੇਟਕਾ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਰੋਤ : ਗਣਿਤ ਕਾ ਜਾਦੂ, ਪੁਸਤਕ-2, ਦੂਜੀ ਜਮਾਤ, ਐੱਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ

(ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਜਤਨ ਹੈ।)

ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ

ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਦੂਜਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੋਵੇ। ਮੰਨ ਲਉਂ ਦੱਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣ। ਫਿਰ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਸੰਥਾਲੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਿਚ ਜਾਣਗੇ ਜਾਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਜਾਂ ਮੈਡੀਕਲ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣਗੇ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ? ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਬੀ.ਏ., ਐਮ. ਏ. ਵੀ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਕਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਗੇ? ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੰਥਾਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸੰਥਾਲੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਤੀਜਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੇਗੀ? ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ। ਇੱਥੇ ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਮੰਦੀ ਦਾ ਦੌਰ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਹ ਤੰਤਰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਮਝ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਵਾਲ ਇਹ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਝ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਯਾਨੀ ਸਮਝ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ ਲੇਕਿਨ ਅਸੀਂ ਜਿਉਂ ਕਿਵੇਂ ਸਕਾਂਗੇ। ਜਦ ਤੱਕ ਅਜਿਹੀ

ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸਮਝ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ? ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਜੋ ਇੰਨਾ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ?

- ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਦ ਤੱਕ ਸਮਝ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਭਾਵੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਈਏ। ਪਰ ਆਖ਼ਿਰਕਾਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ-

ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੇ ਸਮਾਜ ਅਸੀਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਸਵਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਸਕਾਂਗੇ।

ਰੂਸ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਜਾਪਾਨ, ਚੀਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੱਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਕੀਤਾ। ਚੀਨ ਇਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੋਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉੱਥੇ ਚੀਨੀ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਤੱਕ। ਲੇਕਿਨ ਸਾਡੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀਆਂ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਮਗਰੋਂ ਘੱਟਦੇ ਗਏ। ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਬਸੂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ। ਫਿਰ ਇਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜੈਅੰਤ ਨਾਰਲੀਕਰ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਮੇਘਨਾਥ ਸਾਹਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਅੱਗੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਮਰਾਠੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਤੇਲਗੂ, ਤਾਮਿਲ, ਮਲਿਆਲਮ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਘੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦਕਿ ਇਹ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਸਾਡਾ ਲਕਸ਼ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਉਪਯੋਗੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜੋ ਖਾ ਕਮਾ ਸਕਣ। ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਮਾਨ ਵੇਚ ਸਕਣ, ਸਾਮਾਨ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨ ਵੇਚਣ ਲਈ ਬਾਹਰੋਂ ਸਾਮਾਨ ਲਿਆ ਸਕਣ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਵਾਦ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਰੂਸ ਨੇ 1917 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਵੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਰਸੂਲ ਹਮਜ਼ਾਤੋਵ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕ, ਜੋ ਦਾਗਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਵਾਰ ਸੀ। ਆਵਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ 2-4 ਲੱਖ ਲੋਕ ਸਨ। ਹੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਘਟ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ 2-4 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਉਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਰਸੂਲ ਹਮਜ਼ਾਤੋਵ ਵਰਗਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਖਿਆਤ ਲੇਖਕ ਨਿਕਲਿਆ।

‘ਮੇਰਾ ਦਾਗਿਸਤਾਨ’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਸ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ। ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਓਪਰ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੀਨੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅੰਗੂਗੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਕਿਊ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਜਲਾਵਤਨੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਅੱਜ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਲੇਖਕ ਕਿਧਰੇ ਕੌਨੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਤਲਾਸ਼ਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਰੂਸ, ਜਰਮਨੀ, ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਬਕ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

— ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ

ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਮੇਰਾ ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਭੂਮਿਤੀ, ਬੀਜ ਗਣਿਤ ਆਦਿ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਗੁਜਰਾਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਅੰਕਗਣਿਤ, ਬੀਜਗਣਿਤ, ਰਸਾਇਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਲੱਗ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਹੋਰ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ।

* * *

ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਦੇ ਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਕਿਉਂ, ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕਰੀਏ। ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੇ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਜਰਾਤੀ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਲਈ ਰੂਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

* * *

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ ਬਦਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹਰਿਜਨ 9-7, 38, ਪੰਨਾ 177, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕੇ ਚਿਹਨਤ ਕਾਰਯ (ਖੰਡ ਵ)

5

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ

(ਸੰਦਰਭ : ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ)

- ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ
- ਸੰਨ 1967 ਤੋਂ ਬਾਅਦ
- ਸੰਨ 1987 ਦਾ ਦੌਰ
- ਬਦਲਾਵ ਦਾ ਨਵਾਂ ਦੌਰ
- ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
- ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਜੋ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ

ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਦੇ ਚੰਗਾ ਤੇ ਕਦੇ ਸਮੱਸਿਆਮੂਲਕ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1947 ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਹਿੰਦੀ ਲਈ ਵੀ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਵੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆਈ। ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਬਸੂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ। ਲਕਸ਼ਮਣ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਰਤਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ।

ਸੰਨ 1967 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ

ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਜੇਕਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ 20 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਤਰ ਆਇਆ। 1967 ਦੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਦੌਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਬੋਰਡ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼

ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਵੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਗਲਤ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਖੋਜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ਡਿਸਕਵਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆਂ’ ਵਿਚ ਵੀ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇੰਗਲਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਇੰਗਲਸਤਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ; ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਅਤੇ ਮਿਲਟਨ ਵਾਲਾ: ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਵਾਲਾ: ਰਾਜਨੀਤਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲੜਨ ਵਾਲਾ: ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇੰਗਲਸਤਾਨ ਇੱਥੇ ਆਇਆ, ਜਾਂ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਜ਼ਾਬਤਾ ਫੌਜਦਾਰੀ ਵਾਲਾ: ਜ਼ਾਲਿਮਾਨਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਇੰਗਲਸਤਾਨ ਆਇਆ?” (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੰਨਾ 333) – ਇਹ ਵਪਾਰੀ ਸਪੇਨ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਪੁਰਤਗਾਲ ਦੇ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਉੱਠਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਵਰਗ ਬਣਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲੋਕ ਪਿਛੜ ਗਏ।

ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਭਰਿਆ। ਇਥੇ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਕਰਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਕਿ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸਭ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਰਵਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ – ਇਕ ਵਰਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਸੰਨ 1987 ਦਾ ਦੌਰ

ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਸੰਨ 1987 ਦੇ ਦੌਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਤੇ ਨਿਊ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇਹ ਦੌਰ ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੱਚੇ ਪਿਛੜ ਜਾਣਗੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗੇ। ਸਾਰੇ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ। ਹਾਲੇ

ਵੀ ਉਹੀ ਦੌਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਲਤ ਹੀ ਸਹੀ, ਪਰ ਫਰਾਟੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵੀ ਮਿਲੇਗਾ। ਅੱਜ ਜੋ ਸਮਾਜ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਖੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਦੌੜਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੋਚਣ ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਮਝ ਕਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਣੇਗੀ। ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਝ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਿੱਤੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਦੌਰ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੁੜ ਤੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਦੌਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ, ਚੀਨ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬੋਲਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੋਚ ਬਹੁਤੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਖੋਹ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨਮਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਕੀਨੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖਕ ਅੰਗੂਗੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੀਕਿਊ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਪਾਬਲੋ ਨੇਰੂਦਾ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਉਸੇ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਰਹੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੈਅ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕੁਲੀਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਨ। ਯਾਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੜਾਈ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੜ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਲੜੀ ਹੈ। 16ਵੀਂ-17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਕੁੱਝ ਕੁਲੀਨ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫਰਾਂਸਿਸ ਬੇਕਨ ਨੇ ਦੋਸਤੀ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਪਰ ਨਿਆਂ, ਦਰਸ਼ਨ, ਗਣਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲੈਟਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੈਟਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਨਿਊਟਨ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲੈਟਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੈਟਿਨ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛਾਅ ਗਈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ

ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਮਾਵਾਂ ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੇ ਰੂਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਜਰਮਨ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ-ਜਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਲਏ ਹਨ। ਪਰ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਚਰਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਇਕ ਮਿਜਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਨੇ 'ਆਫੀਸਰ' ਤੋਂ 'ਅਫਸਰ' ਬਣਾਇਆ, 'ਰਿਪੋਰਟ' ਤੋਂ

ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਸਗੋਂ ਸ਼ਬਦ ਛਵੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਮਲ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਕਮਲ ਦੀ ਛਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਲ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਹ ਕਮਲ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਜੇਕਰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ 'ਬਾਲਕੋਨੀ ਵਿਚ ਖੜੀ ਕੁੜੀ ਉਦਾਸ ਹੈ।' ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਬਾਲਕੋਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਛਵੀਆਂ ਲਈ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਬਚੀ ਹੈ।

-ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

‘ਰਪਟ’, ‘ਸੀਮੈਂਟ’ ਤੋਂ ‘ਸਿਲਮਿਟ’ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਹੁਣ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁੱਠਭੇੜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨ ਦਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਦਬਾਅ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ‘ਕੈਨੇਡਾ’ ਨੂੰ ‘ਕਨਾਡਾ’ ਕਹਿਣਾ, ‘ਓਲੰਪਿਕਸ’ ਨੂੰ ‘ਓਲੰਪਿਕ’ ਕਹਿਣਾ, ‘ਚਾਈਨਾ’ ਨੂੰ ‘ਚੀਨ’ ਜਾਂ ‘ਰਸ਼ੀਆ’ ਨੂੰ ‘ਰੂਸ’ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਆਦਿ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਇਕ ਸਵੈਹੀਣਤਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਘੱਟ। ਡਾ. ਰਾਮਮਨੋਹਰ ਲੋਹੀਆ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਮਾਂਜਣ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂਜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਜੋ ਹੁਨਰ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੂਹਰੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਲਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਘੜਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁਲੇ ਵਾਂਗ ਆਉਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੱਖੇ, ਉਹ ਹੀ ਫਲਦੀਆਂ-ਫੁਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਧੁਨੀ, ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਜਤਨ

ਸੈਕਮੋਲ ਲਦਾਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਦਾਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਰੇਵਾਈ ਔਜ਼ਰ (Rewai odzer) ਅਤੇ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਮੇਲਾਂਗ (Melong) ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਲਦਾਖੀ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਈ.ਵੀ.ਐੱਸ. ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਲਦਾਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਝਲਕੀਆਂ ਨਾਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਦਾਖੀ ਸੰਸਮਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਥਾਨਕ ਲਦਾਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਛੁਪਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਫਿਰ ਲਦਾਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

— ਭਾਰਤੀਯ ਭਾਸ਼ਾਓਂ ਕਾ ਸਿਕਸ਼ਨ, ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ, 1.3, ਪੰਨਾ 60

ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਔਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਸਮਿਤਾ ਪਛਾਣ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨੇ ਹੋਣਗੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਇਲਾਕਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਜਿੰਨੀ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਓਨੀ ਹੀ ਇਕਹਰੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਰੰਗ, ਸਵਾਦ, ਸੰਬੰਧ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਿੰਨੇ ਸਥਾਨਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਹਨ, ਉਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦਰਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਬਦ ਭੋਜਪੁਰੀ ਵਿਚ ਹਨ ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ—ਦੁਖਾਤਾ, ਬਥਤਾ, ਪਿੜਾਤਾ, ਟਪਕਤਾ, ਕਸਕਤਾ, ਟਸਕਤਾ ਆਦਿ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦਰਭ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਬਿਹਤਰ ਤਰੀਕਾ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਰਸਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।

6

ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

- ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ
- ਸ਼ਮਾਜਕ ਤਿਆਰੀ
- ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਤਿਆਰੀ

ਸਮਝ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਲੰਮਾ ਰਸਤਾ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ 75 ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ

ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਤਹਿ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਇਕੱਲੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਜਾਂ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ

ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਪਰਤਣ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੁਲ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਟ੍ਰੇਂਡ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ-2005 ਇਹ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿਵਾਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

- ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ 22 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ 22 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਐਨ.ਸੀ.ਐਫ਼.-2005 ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਾਠ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਮੱਗਰੀ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਪਾਠ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਅਧਿਗਮ ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਨ/ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਤੇ ਜਮਾਤ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਪਰ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਝ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਮੁੱਢਲੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਵਾਂ) ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਸੁਧਾਰੇ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਕਰ ਸਮੂਹ ਤੇ ਰੋਚਕ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਬੱਚੇ ਦਾ ਘਰੇਲੂ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਿਤ ਸਨਮਾਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲੋ ਕਿ ਗ਼ਲਤੀਆਂ, ਅਧਿਗਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਜਦ ਇਸ ਲਾਇਕ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ, ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਪੂਰਨ ਨਿਵੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹੂਲਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕਰਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਣ।

— ਭਾਰਤੀਯ ਭਾਸ਼ਾਓਂ ਕਾ ਸਿਕਸ਼ਨ,
ਰਾਸ਼ਟਰੀਯ ਫੋਕਸ ਸਮੂਹ ਕਾ ਆਧਾਰ
ਪੱਤਰ, 1.3 ਪੰਨਾ 15

- ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਉਣ।
- ਵੱਚਿਤ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ।
- ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵੱਲ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੋਵੇ।
- ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਇਸ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
- ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ ?
- ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (ਸਮਝ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਬਹੁਭਾਸ਼ਾ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਲਿਖਣ ਨਾਲੋਂ ਬੋਲਣ-ਸੁਣਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਤਿਆਰੀ

- ਅੱਜ ਹਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੱਟੇ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ) ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਵੇਗੀ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਈਚਾਰੇ (ਮਾਪਿਆਂ) ਦੀ ਇਹ ਸਮਝ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣਾਈਏ।
- ਸਮਾਜ ਮੂਹਰੇ ਮਾਧਿਅਮ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ-ਇਕ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਮਾਜਕ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮਾਜਕ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

- ਇਸ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੁਕਾਮ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ (ਪ੍ਰਿੰਟ, ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ, ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਆਦਿ) ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਵੇ।
- ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਮਾਪਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਭਰਮ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ) ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾ ਕੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ - ਜਿਵੇਂ ਨੇਤਰਹਾਟ ਸਕੂਲ, ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਸਕੂਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਕੇ...

ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਆਰੰਭਕ ਜਤਨ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਟਾਪਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (2007 ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਸਥਾਨ) ਵਿਚ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਜਤਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਸੋਨੀ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਉਪਲਬਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

“ਪ੍ਰਸ਼ਨ - ਤੁਹਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ?”

ਸੋਨੀ - ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਿਸ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕੀਏ, ਉਹੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚਤ ਵੀ। ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਵਾਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।”

— ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਿਤਾ ਦਰਪਨ/ਜਨਵਰੀ/2010,
ਪੰਨਾ 46-47

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ - 1

ਅੱਜ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਕੁਸਲ ਉਮੀਦਵਾਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਪਿਛੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਕਿਉਂ? ਅੱਜ ਇਥੇ ਬਾਹਰੀ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਸਮਝ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਮੰਦੀ ਦਾ ਦੌਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝ ਬਣਨ ਲੱਗੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਚੋਣੌਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

— ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

- ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਕੇਸ ਸਟੱਡੀ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਣ।
- ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸਨਅਤੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਜਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਪਯੋਗ (ਜਿਵੇਂ ਡਾਕਟਰ, ਆਈ.ਈ.ਐੱਸ. ਆਦਿ) ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਬੁਣਦੇ ਹੋਏ ਨੁਕਤ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ (ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ) ਖੇਡੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਐਨ.ਜੀ.ਓ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਸਕੂਲ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਯਾਨੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਥੋਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ - ਬੱਚੇ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਰਮਿਆਨ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਚੀਲਾ ਬਣਾਏ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤਿਆਰੀ

- ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਬੱਚੇ-ਬੱਚੇ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਯਾਨੀ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਸਭ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।
- ਇਸ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਮਾਪੇ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗੋਸ਼ਟੀ, ਪਰਿਚਰਚਾ, ਸੰਵਾਦ, ਪਰਿਸੰਵਾਦ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਟ੍ਰੇਨਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਹੋਣਗੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੋਲਣ, ਲਿਖਣ, ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲੇ।
- ਹੁਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਕੂਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ। ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨਾਲ

ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ - 2005 ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਧੇਰੇ ਲਚੀਲੇ ਹੋ ਸਕਣਗੇ। ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਤਰੀਕਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਖੋਲਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਬਨਾਉਣੀ ਹੋਵੇਗੀ।
- ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਵਾਦ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੈ।
- ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਾਠ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਪਾਠ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਸਮਝ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਅਧਿਆਪਕ-ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ : ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ
ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੋਲ ਸਹੂਲਤ ਹੈ? ਜੇਕਰ ਇਸ ਲਈ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਪੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਪੀ.ਐੱਚ. ਡੀ. ਦੇ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਮਝ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਡੇ ਲਈ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ।
— ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

- ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।
- ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਸੰਦਰਭ-ਪੁਸਤਕਾਂ/ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੁਭਾਸ਼ੀ ਤੇ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
- ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਧਾਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਚਲਾਏ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ-2

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਆਜ਼ਾਦਪੁਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਸੜਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੁਨਰਵਾਸ ਬਸਤੀ ਹੈ- ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦਾ ਮਿਜਾਜ਼ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਵਾਸੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁੱਕਣ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚੀ ਭਲਸਵਾ ਝੀਲ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਹੋਰ ਝੀਲਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਫੁਕਦੇ ਹਨ ਇਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਲੋਕ। ਇਸ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ (ਆਈ.ਟੀ.ਆਈ.) ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਲੰਬਿੰਗ, ਸਪਾਈਨਿੰਗ, ਡਾਈਇੰਗ, ਫਿੱਟਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਗੇ ਕਈ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਇਸ ਬਸਤੀ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸੀ-‘ਆਯੋਧਿਆ ਟੈਕਸਟਾਈਲ’ ਅਤੇ ਆਈ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕਪੜਾ ਬਨਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਛਪਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਆਈ.ਆਈ.ਟੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਸਿਖਿਅਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਖਿਅਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਆਈ.ਟੀ.ਆਈ. ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਈ। ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਵੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਮਿੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਮਿਲਣਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

-ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ

ਅੰਤਿਕਾ-1
ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਕ੍ਰਮ	ਰਾਜ	ਪ੍ਰਾਮਿਰੀ	ਮਿਡਲ	ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ
1	ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਤੇਲਗੂ, ਉਰਦੂ, ਉੜੀਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਕੰਨੜ, ਤਾਮਿਲ	ਤੇਲਗੂ, ਉਰਦੂ, ਉੜੀਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਕੰਨੜ, ਤਾਮਿਲ	ਤੇਲਗੂ, ਉਰਦੂ, ਉੜੀਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਕੰਨੜ, ਤਾਮਿਲ
2	ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
3	ਅਸਾਮ	ਅਸਾਮੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਬੋਡੋ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	ਅਸਾਮੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਬੋਡੋ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਹੋਰ	ਅਸਾਮੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਬੋਡੋ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਹੋਰ
4	ਬਿਹਾਰ	ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਉਰਦੂ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਉਰਦੂ, ਹੋਰ
5	ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ	ਹਿੰਦੀ, ਹੋਰ	ਹਿੰਦੀ, ਹੋਰ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ
6	ਗੁਜਰਾਤ	ਗੁਜਰਾਤੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਹਿੰਦੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਹਿੰਦੀ
7	ਗੋਆ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਕੋਂਕਣੀ, ਮਰਾਠੀ, ਉਰਦੂ, ਕੰਨੜ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਮਰਾਠੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਮਰਾਠੀ
8	ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ
9	ਹਰਿਆਣਾ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
10	ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ	ਡੋਗਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਉਰਦੂ	ਡੋਗਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਉਰਦੂ	ਡੋਗਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਉਰਦੂ
11	ਝਾਰਖੰਡ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ	ਬੰਗਾਲੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ	ਬੰਗਾਲੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
12	ਕਰਨਾਟਕ	ਕੰਨੜ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਉਰਦੂ, ਮਲਿਆਲਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ	ਕੰਨੜ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਉਰਦੂ, ਮਲਿਆਲਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ	ਕੰਨੜ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਉਰਦੂ, ਮਲਿਆਲਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ

13	ਕੋਰਲ	ਮਲਿਆਲਮ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤਾਮਿਲ, ਕੰਨੜ	ਮਲਿਆਲਮ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤਾਮਿਲ, ਕੰਨੜ	ਮਲਿਆਲਮ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤਾਮਿਲ, ਕੰਨੜ
14	ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਉਰਦੂ, ਮਰਾਠੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਉਰਦੂ, ਮਰਾਠੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਉਰਦੂ, ਮਰਾਠੀ
15	ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	ਮਰਾਠੀ, ਹਿੰਦੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਮਰਾਠੀ, ਹਿੰਦੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਮਰਾਠੀ, ਹਿੰਦੀ
16	ਮਨੀਪੁਰ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਨੀਪੁਰੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਨੀਪੁਰੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਨੀਪੁਰੀ
17	ਮੇਘਾਲਿਆ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗਾਰੋ, ਖਾਸੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
18	ਮਿਜੋਰਮ	ਮਿਜੋ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	ਮਿਜੋ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	ਮਿਜੋ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
19	ਨਾਗਾਲੈਂਡ	ਅੰਗਾਮੀ, ਆਵੋ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਕੋਨਿਅਕ, ਲੋਥਾ, ਸੇਮਾ	ਅੰਗਾਮੀ, ਆਵੋ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਕੋਨਿਅਕ, ਲੋਥਾ, ਸੇਮਾ	ਅੰਗਾਮੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ
20	ਉੜੀਸਾ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉੜੀਆ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉੜੀਆ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉੜੀਆ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
21	ਪੰਜਾਬ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ
22	ਰਾਜਸਥਾਨ	ਹਿੰਦੀ	ਹਿੰਦੀ	ਹਿੰਦੀ
23	ਸਿੱਕਮ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
24	ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ	ਬੰਗਲਾ, ਕੋਕਬੋਰਿਕ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	ਬੰਗਲਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	ਬੰਗਲਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
25	ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤਾਮਿਲ	ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਮਲਿਆਲਮ, ਉਰਦੂ, ਕੰਨੜ	ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਮਲਿਆਲਮ, ਉਰਦੂ, ਕੰਨੜ

26	ਉੱਤਰਾਖੰਡ	ਹਿੰਦੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ
27	ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ	ਹਿੰਦੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ
28	ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	ਬੰਗਾਲੀ	ਬੰਗਾਲੀ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ, ਉੜੀਆ, ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਤਿੱਬਤੀ, ਨੇਪਾਲੀ	ਬੰਗਾਲੀ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ, ਉੜੀਆ, ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਤਿੱਬਤੀ, ਨੇਪਾਲੀ
29	ਅੰਡਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ	ਬੰਗਾਲੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ	ਬੰਗਾਲੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ	ਬੰਗਾਲੀ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ
30	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ
31	ਦਾਦਰ ਅਤੇ ਨਗਰ ਹਵੇਲੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
32	ਦਮਨ ਅਤੇ ਦਿਉ	ਗੁਜਰਾਤੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ	ਗੁਜਰਾਤੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
33	ਦਿੱਲੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ
34	ਲਕਸ਼ਦੀਪ	ਮਲਿਆਲਮ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਮਲਿਆਲਮ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਮਲਿਆਲਮ
35	ਪੁਡੂਚੇਰੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤਾਮਿਲ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤਾਮਿਲ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਤਾਮਿਲ

ਸ਼ਰੋਤ - ਇੰਗਲੀਮੇਟੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਥ੍ਰੀ, ਲੈਂਗੁਏਜ਼ ਫਾਰਮੂਲਾ ਇਨ ਇੰਡੀਅਨ ਸਕੂਲਜ਼-ਏ-ਸਟੇਟੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਐਨ, ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2009 ਪੰਨਾ 80-83

ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਆਦਿਵਾਸੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਢਲੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਆਦਿਵਾਸੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਮੇਤ) ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਹ ਇਸ ਪੁਸਤਿਕਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਸੰਦਰਭ

- ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ, 1964-66, ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲਾ, 1966
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 1968, ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲਾ
- ਲਾਗੂਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 1992 (ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 1986), ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲਾ
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ 2005, ਐਨ. ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ.
- ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ, 1.3.2006, ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ.
- ਪਟਨਾਇਕ, ਡੀ.ਪੀ. 1986, ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਲੈਂਗੁਏਜ, ਰਿਪੋਰਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
- ਗਾਂਧੀ ਐਮ.ਕੇ. ਹਿੰਦ ਸਵਰਾਜ, ਭਾਰਤੀ ਮਤ, 1909
- ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮੁਫ਼1 ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ, 2009, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਨਿਆਂ ਮੰਤਰਾਲਾ (ਵਿਧਾਨ ਵਿਭਾਗ), ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ
- ਚੌਮਸਕੀ, ਐਨ, 1959, ਰੀਵਿਊ ਆਫ ਸਕੀਨਰਜ਼ ਵਰਲਡ ਬਿਹੇਵੀਅਰ, ਲੈਂਗੁਏਜ 35, 1 : 26-58
- ਵਿਆਗੋਤਸਕੀ, ਐਲ.ਐਸ. 1978, ਮਾਈਂਡ ਇਨ ਸੁਸਾਇਟੀ : ਦੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਆਫ ਹਾਇਰ ਸਾਈਕਲੋਜੀਕਲ ਪ੍ਰੋਸੈਸ, ਕੈਂਬਰਿਜ, ਮਾਸ, ਮਾਸ ਹਾਵਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ.
- ਕਪੂਰ ਕੇ. ਈਐਲਟੀ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਜਸਟਿਸ ਇਨ ਮਲਟੀਲਿੰਗੁਅਲ ਕਲਾਸਰੂਮ ਬੇਬੀਲੋਨੀਆ, ਟੇਮਾ 1, 2001, ਪੰਨਾ 24
- ਹੋਲਟ, ਜਾਨ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਕੀ ਬਜਾਏ, ਨਿਊ : ਬੈਲੋਂਟਾਈਨ ਬੁਕਸ-1974
- ਅੰਗਰਜ਼ੀ ਸ਼ਿਕਸ਼ਨ, ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ 1.4.2006, ਐਨ.ਸੀ.ਈ. ਆਰ.-23
- ਪ੍ਰਭੂ ਐਨ.ਐਸ. 1087, ਸੈਕੇਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜ ਪੈਡਾਗੋਜੀ, ਆਕਸਫੋਰਡ : ਨਿਊਯਾਰਕ : ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ.
- ਡੋਵੇਰਾ ਐਸ. 2005, ਇਲੈਕਟੀਸਿਜ਼ਮ ਇਨ ਮੈਥਡੋਲੋਜੀ, ਐਮ.ਐਸ., ਐਨ. ਐਫ.ਜੀ. ਇੰਗਲਿਸ਼
- ਫੈਲਿਕਸ, ਪਾਲ 1998 ਲਰਨਿੰਗ ਟੂ ਰੀਡ ਇੰਗਲਿਸ਼ : ਦਾ ਮਿਕਸਡ ਕੋਡ ਵੇ. ਇਨ ਵਿਵਿਅਨ ਬੇਰੀ ਐਂਡ ਆਰਥਰ ਐਮ. ਸੀ. ਨੇਲ (ਸੰਪਾ.) ਪਾਲਿਸੀ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਇਨ ਲੈਂਗੁਏਜ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ : ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਆਫ ਕਰੀਕੁਲਮ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਪੰਨਾ 175-193
- ਵੈਸਟ, ਮਾਈਕਲ, 1941, ਲਰਨਿੰਗ ਟੂ ਰੀਡ ਅ ਫੌਰਨ ਲੈਂਗੁਏਜ ਲੌਂਗਮੈਨ :ਯੂ ਕੇ ਲਰਨਿੰਗ ਟੂ ਰੀਡ ਅ ਫੌਰਨ ਲੈਂਗੁਏਜ, ਐਂਡ ਅਦਰ ਏਸੇਸ ਆਨ ਲੈਂਗੁਏਜ ਟੀਚਿੰਗ (ਨਿਊ ਐਡ.) ਲੰਦਨ, ਨਿਊਯਾਰਕ, ਲੌਂਗਮੈਨ, ਗ੍ਰੀਨ (1955)
- ਮੈਥ ਮੈਜਿਕ ਕਿਤਾਬ 2, ਕਕਸ਼ਾ ਦੂਸਰੀ ਕੇ ਲਿਏ ਗਣਿਤ ਕੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ,

- ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ.2007
- ਲੁਕਿੰਗ ਅਰਾਊਂਡ, ਏਵਾਏਮੈਂਟ , ਸਟੱਡੀਜ਼, ਕਕਸ਼ਾ ਤੀਸਰੀ ਕੇ ਲੀਏ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ, ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ 2006
 - ਵਿਤਾਨ, ਭਾਗ-ਕਕਸ਼ਾ ਗਿਆਰਵੀਂ ਕੇ ਲੀਏ ਸਪਲੀਮੈਂਟਰੀ ਰੀਡਰ ਹਿੰਦੀ ਮੇਂ, ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ. 2006
 - ਹਰੀਜਨ, 9-7, 38 ਪੰਨਾ 177, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕੇ ਚੋਣਵੇਂ ਕਾਰਯ (ਖੰਡ V) ਦ ਟਾਈਮ ਆਫ਼ ਟਰੂਥ (ਕੰਪਲੀਟ ਬੁਕ ਆੱਨ ਲਾਈਨ) ਭਾਗ-II ਖੰਡ- XI ਬੇਸਿਕ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸਟੂਡੈਂਟ ਬੇਸਿਕ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
 - <<https://www.mk gandhi.org/voiceoftruth/basiceducation.htm>> ਰੀਡ ਅ
 - ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 2020, ਅਧਿਆਏ 4.11, 4.12, 4.14, 4.18, 22.6, 22.20
 - ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਉਂ ਕਾ ਸ਼ਿਕਸ਼ਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੋਕਸ ਸਮੂਹ ਕਾ ਆਧਾਰ ਪੱਤਰ

ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ
(ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ) ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

-ਨਵੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਬੱਚੇ ਲਈ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ
ਤੱਕ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ
ਜਾਂਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

-ਰਾਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ

32148

ਵਿਧਿਯਾ S ਸੁਰਮਸੁਰੇ

ਧਨ ਸੀ ਡੂੰ ਆਰ ਟੀ
NCERT

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪਰੀਸ਼ਦ
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

ISBN 978-93-5292-589-6